

բիւլետայ այն տեղը կարգացած է, ասորի գիտական հանձնը, այն աստեղի կը մեխենէ թէ յայտնաբերումները, որպիսյորը թարգմանութիւնը, որ յայտնաբերութեան արտաբերութիւն մը կը ցուցնէ, եւ թէ թարգմանութեան աստ պարսկական նշանագրերը եւ այլպէս հետազոտութեան արգելիք եղած կը լայն այն թէ Մ. Խորենացուց քով գտնուած համաբաւար «Յայտնաբերութիւն» Եւրոպիկ մամուլը խոստում մտած է «Հայոց Մեծաց Գտնութեան» մէջ, եւ թէ Մովսէս Սեփրիւնայ իսկապէս ասորիէնէ Եւրոպիան է: Հայտնական գտնաբերութիւն մը, այսինքն «Յայտնաբերութիւն» մէջ իրաւ շրջանակներն պատճառաւ, չէ կրնար յայտնել այս կարծեաց գէժ. իրաւութեան հայ թարգմանիչը ասորական խոստում ու փախուկ հնչեւորքը գտնաբերել կրնային: Նաեւ այն որ սնորհուր գիծաց վերայիշեալ՝ բարգձմանը գործէ եւ, իսկ փնական չէ կրնար ըլլալ, քանզի մը թէ ճակատ յայտնաբերութեան բնագործին 105 տողն առկեր չունէր, ասկայն ունէր զայն 97—104 տողերուն մէջ, այսինքն Սեփրիւնայ այն կրնայն մէջ, որ կը գտնուէր եւ տեքստը բարեկիսի մէջ (Ա, էջ 38, 39 = Schöne I, 23, 24.) զոր թէ եւս չայտնէր թարգմանութեան արգելիք կը գործածէր, բայց Նաեւ յայտնաբերութեան փնտրութիւնը, փնտրելի ինչ իսկ էր անոր թարգմանիչը,* իսկ արդ այս կտորին մէջ սնորհուր երկուս ապագա կը գործածուի. ասորի կրնայ ըլլալ որ այն տեղն յիշեալը բարեկիսի եկած ու գրած է հոս այս ցանցաւ գործածուող, բայց յայտնաբերութեան արգելիք հնչող («Բարգձմ») տառը թէ կը իջնէ:

Մերիլենայց կոչումն սոյսպէս բմբռնելով՝ լոյս
մարդիկ քո սփռել աւելի ծանարալնեմ կնքար մը,
Գար-Արասայ Նախադասութիւններէ ինչոյ: Ասա-
ղէ «Գար-Արասայ» մասունին մէջ՝ զոր Մովսէս Թ-
դիւնէ ստեպտ ճարտարով կ'ընէ, կրկին կը գտնւի
Զբօսանքն ու Բազմութիւնն: Եթէ Մովսէս ազգակի-
նոյնարէն թարգմանած էր Մերիլենայց կոչումն,
շատ կապակցութիւն կ'ընէր Գար-Արասայ մասունին եւ Մի-
րապետի խաչքերուն այս ազգակցութիւնը: Այլ-
առիթ չ'ըլլայ խնդիրն, եթէ Մովսէս իւր Զբօսանքն
ու Բազմութիւնն «յուսմանէ. . . . Ասորայ» գտած
առած ըլլայ: Այս գէպին մէջ կրնար էր չարկէ
նաեւ Մար-Արաս նոյն պարիսն առնույ:

Այս կարծեաց ի կողմն, — այսինքն՝ ասոր թէ Մ. Խորենացի Մար- Արասայ մասնեան կը գործածե. լով՝ նոյն այս աղբիւր-մասնեան մէկ շառաւիղը գործածած է, զոր արդէն գործածած էր իրեն Նշըն-Պարսնութեանց մէջ, — կ'երեւոյ ինն թէ կ'ըլլէ նաեւ այդ գիտողութիւնն՝ որ ծագեալն մտացո մէջ Գարիբէրի “Մ. Խորենացի եւ Նահապետաց Ազգաբանութիւնը” անուն Տնտաւրբբախան գիրքն ըն- թէ եւնովը: Գարիբէր իր ցոյցըն որ Մովսէսի Խորե- նացոյ Ազգաբանութիւնը՝ մնաւաւանդ յաբեթա- կան զմէն. թուրքոյ կամոմբան թաղաղութիւն- հան էն, է. թէ այս կամայական բաղադրութիւնը իրկին կը գտնուի Մար- Արասայ մասնեան մէջ, մի- այն թէ մնաւաւը գիտմամբ փոխուի եւն գրեթէ ընդափախովը: Գարիբէր ասկէ որ Տնտաւրբն թէ

Մոգվես խորհնացի եւ Մար-Աբաա կառնես միեւ-
նոյն անձն էն, այսինքն Մ. խորհնացի ստեղծած է
զիցմար-Աբաա իմ ցայտ վարդ բառննիբուս վրայ յինչ
լով՝ եւ աւելի յօժարութեանս ուրիշ Հետեւեալ
թիւն մը կը հանէի, այսինքն՝ թէ Մոգվես եւ
Մար-Աբաա երկուքն ալ ականջի միեւնոյն ապրիւր
գործած են, այսինքն այն՝ «Աւաղաքն եւ ըն-
թերցատէր Ասորիւն, ղ Անէն առած է Մ. խորհնացի
իւր Ազգաբարձութիւնքն. նոյն ապրիւրէն յառած էր
այս Ազգազորութիւնքն Մ. խորհնացիէն ստաւով
արդէն Մար-Աբաա կառնես կամ Յիշե եւս՝ այն
ասորի մասեհնադիրը, որ թիւ մասեհնէն Մար-Ա-
բաաի անունը առաւ, միայն թէ քանի մ'անուանը
փոխախառն կամուս էն ալամայ :

Բնականազույն կարելի է նաև, որ Մար-Արառե եւ այն առարկ առանաւոր միջեւնայ ապէ՛ն բլլան, եւ թէ Մ. Խորեհանգիսի եր Մար-Արառն ունէ՛ն գործածած էր, երբ գեւ. շէր, յիշած անոր անուրը։ Սա-նայ այդ հարեանց զե՛ն է Գարեթիկ Նահան եղբա-նայց, թէ՛ն ինքն թէ՛ անուանայ փոխօրհնի մէկ հաշ-մանէ Մ. Խորեհանգիսի Ազգաբանութեանց եւ միւս հարմանէ Մար-Արառայ քով՝ հեղինակին միջեւնայ անձն բլլալու անշուշտ կը մըրձէ։

9 4 3 17 13 4 11

ՄԵՐԻՆԵՐ ԲԵՐԵՋԻՆԵՐ ԳՐԱՆՍԻՂՈՒՄՆԻՐՑ
ԵՂԻՄԵԱԹԱՐԱՅԻՍ ԶԱՂԶԻՆ ՀԱՅ
ՀԱՅԱՐԱՅԻԹԵՆԸ ՑԱՐԵՆ ԸՌԵՋԵՆՈՐՀԱԹԵՆՆԵՐ
ԿԱՆԳԵՐ

ԴՐՐԻ խնդիրներ եւան Հայոց հակառակորդ-
ներուն կողմանէ կարողաւ Զ.ին արտածութեանց
հրովաւորել Նկամամամ,՝ եղիտակելովուրայց
հասարակութիւնն — ինչպէս գիտեմք — պատ-
գամաւորութիւն մը խրկեց ի Վիննա՝ առ Մա-
րիամ Թերեզիա, որպէս զի նախ վերանորոգե-
ւաւ աշխատի կայսրոցհայն Տօրը Հայոց տուած
առանձնաշտրկութենքներն աւ մօրիտի զոնքն
այն տասուերեք կէտերուն մէջ, զորս Հայք այն
ժամանակին համեմատ օգտակարագոյն կը հա-
մարէին. եւ երկրորդ, որպէս զի գնուելի երկր-
ներուն ինչորքը լնջընէ ըստ փափաքանոց ար-
քունեանց:

Ընթերցողաց արգէն յայտնի է, թէ պատգամաւորները խնդիրներուն դիմքը փոխեցին: Երկիրներուն գնուած կարծւորագոյն չամարելով՝ քան առանձնանշորճութեանց հրուստացակնի վերանորոգութիւնը, նախ անոնց փառցման ետեւէն ինկան՝ զոր, ինչպէս գիտենք, մեծ ճարտարութիւնով ու զոգողութեամբ լա-

* Տես մեր վերին ռսածն այս նկատմամբ: Ժ. Թ.

ըողողցին ընցուցին: Բայց երկիրներում զբաղած ատենին, անփոյժ չեղան առանձնաշնորհութեանց պատճենին այ ամենայն զօրութեամբ ետևեան ինչալու: Զայս ալ ընդունեցան, թեեւ քիչ մը ետքը:

Մարիամ Թերեղեա, 1758 Վ.գ. 31ին շնորհած առաջութեան թղթոյն մէջ երկիրներուն վրայ կը խօսի միայն. արթնութեան Տրոփարտակն — որուն ստացման վրայ խնդիր կար, զոր Հայք կը փափաքէին, — ամենեւին չի շօշափեր: Աս տեսնելով՝ քաղաքային վարչութիւնը բանն այնպէս կարգադրեց, որ պատգամաւորը չդառնան Ղիննայէն, մինչեւ որ ասոր խնդիրն ալ չվերջացնեն: Ուստի պատգաւաւորը այս կարգադրութեան համեմատ ուժերէն կրկնապատկեցին, եւ աշխատանքին ու քանքներին պարագայէն: Ինդրած ու կարողոտ Զ.էն ընդունած առանձնաշնորհութեանց Տրոփարտակն ըստ ամենայն մասանց, այնպէս՝ ինչպէս աղգայիքը կը բաղձային՝ վերանորոգուեցաւ: մէջը հիւսուեցան այն քանի մը կէտերն ալ՝ որ Եղիսաբեթութեւ պոլսը Հայք կը փափաքէին:

Այս առանձնաշնորհութեանց նոր հրովարտակը ստորագրուեցաւ Մարիամ Թերեղեայէն 1758 Վ.գ. 28ին: — Ասոր մէջ կայարուհին հաճութեամբ ծանուցանելէն ետեւ թէ Հայոց Եղիսաբեթութեւ պոլսը հասարակութիւնն, իրենց օրինաւոր դատաւորին եւ ինկատար իշխանութիւն ունեցող պատգամաւորաց ու երեսփոխանաց ձեռք իրմէն խնդրելով, որ ողորմած հոգի հօրը՝ կարողոտ Զ.ին, 1733 Վ.գ. 11ին առած Տրոփարտակը նորոգուի. — որով թեպէտ Հայք ամբողջած ու քաղաքացի եղած էին, այսու՝ ամենայնիւ փափաքելով որ աւելի եւս ամբողջութիւն ու հաստատուն ըլլայ իրենց մնացականութիւնը պետութեան մէջ, — կը շնորհէ ի մէջ այլոց՝ 1. որ այն արջալան մշտապէս առաջութեան իրարամբը, զոր ստացած է հասարակութիւնը՝ Արափիի կալուածողը վրայ, Հայք այն բոլոր երկիրները Պաշտօնաւորին կալուածատիրութեան վրայ գրեն ու անոր մէջ անցնեն: — որ հայ չեղող հպատակներն անկէ կարճեան հեռացնել: Ենթադրելով միշտ, որ անոնց յատուկ կամ գնած երկիրներուն փոխարինութիւն պիտի ընեն Հայք՝ այն երկիրներն ու կալուածները գնելով: — իսկ անուորներուն՝ ստակ տալով՝ վանոնք ուրիշ տեղ փոխադրել կարենան: 2. Թէ Եղիսաբեթութեւ պոլս ըլլայ հիմակ ու ապագայ ժամանակի համար բոլորովին արտոնացեալ քաղաք: Քաղքին կրն-

քոյն վրայ ըլլայ Ս. Եղիսաբեթի՝ Հունգարացուոց Անդրեաս Բ. Թագաւորին գտեղը՝ կենդանագիրը: Թէ այնպիսի հայաղգիներ միայն (կերպարէր հոս ալ գուրս առնուած են) կրնայ ներս ընդունիլ քաղաքն, որոնք պատուաւոր մարդիկ են: Բայց զանոնք մէջ մը ներս ընդունելէն ետեւ, քաղաքն անոնց գործոց համար պատասխանատու է: 3. Թէ որովհետեւ Աստուծոյ օրհնութեամբ՝ հայ ժողովուրդը շատցած է, եղած եկեղեցիներէն զատ ուրիշ եկեղեցիներ ալ կանգնէ, ու հոգ տանի որ Աստուծոյ ծառայութիւնն ընդդ եկեղեցականք պատշաճ գտուի թիւնն ունենալ. բայց եւ անոնց յարգը ճանշնալու է, ու պէտք է զանոնք լաւ վարձատրել: 4. Թէ Հայք՝ քաղաքային գործառնութեանց մէջ դարձնելու անոնց թագաւորական վարչութիւնէն, անտեսական մասին մէջ՝ արքունական գանձապետութիւնէն կախուժ ունենան. իսկ պաշտպանութիւն՝ հստեղի զինուորական վերին կառավարութիւնէն գտնեն: 5. Եղիսաբեթութեւ պոլսը քաղաքային վարչութիւնն՝ այս արտոնագրով կը մնայ քիչ մը կերպարանափոխութեամբ գրեթէ այն, զոր ստացած էր կարողոտ Զ. կայսրմէն: Ասոր մէջ կը սահմանուի որ 12 խորհրդականներն ամէն տարւոյն սփիւղը, Յունուարի 4ին (եւ ոչ թէ 2ին) ընտրուին: Ընտրութեան ատեն արքունական գործակալին ներկայ ըլլալը չկայ: — Պատժական խնդիրներու մէջ սուսերի իրաւունք ալ կը տրուի քաղքին — ինչպէս ուրիշ արտոնացեալ քաղաքներու: — Սակայն այս պատժական խնդիրները պէտք են ըլլալ՝ տէրութեան օրենաց ու գաւառին սովորութեան համեմատ: Բայց հրաման ըլլայ սակից բողոքելու առ արքունական կառավարութիւնն եւ նոյն իսկ առ ինքնակալն: 6. Կը խոստացուի Հայոց որ առատութենէ լաւաբանքներու համար տէրութիւնն ամէն կերպով առ այս իրենց նպատաստմանոց պիտի ըլլայ: Կը շնորհուի քաղքին՝ երկու շաբաթական ու չորս տարեկան օտնաժամաւ: ամէն օտնաժամաւ իննսուրեք ըլլայ երեքօրեայ զուարթաճառ մը: 7. Գերգաստանաց ու առանձնականաց տուրքերը, ինչպէս նաեւ մահատուրքն ու ոգեւոր ըմպելեաց իրաւանց խնդիրն այս արտոնագրով բոլորովին կը վերանան: Տնեցուն համար ուժը եւ չորս, իսկ առանձինն գերգաստանաց համար ըստ կարողութեան աւելի կամ նուազ գերգաստանական տուրք վճարելն, ինչպէս նաեւ մահատուրքն ու ոգեւոր ըմպելեաց համար տարեկան 400 ֆիորին տարն կը վերջանայ. որովհետեւ քաղաքն արքունական գան-

ձուռն 16.000 ֆիորին տարլին, այս իրաւունքները ցմիշտ փրկանաւորեց (տես էջ 9)։ Ուստի եւ առանձնաշնորհութեան իններորդ յօդուածին զօրութեամբ Եղիսաբեթուպոլսոյ ազգայինք չէ թէ միայն գերդաստանաց ու առանձինն տանց համար սովորեալ տուրքը վճարելէ՝ այլ առ հասարակ որեւէ տեսակ տուրքէ ազատ կը հրատարակուին։ Գուրս աննելով բնականապէս տէրութեան այն տուրքերն, որոնք գաւառական գանձուն վճարուելու են, զորոնք մասնաւոր քաղաքացիք՝ ուրիշ հարկատու քաղաքացւոց պէս՝ տէրութեան վճարուելու պարտական են։ 8. Զինուորականոցն ու զօրք պահելէն, ինչպէս նաեւ զինուորաց բեռերը տանելէն, կազմ ու ձի տալէն եւ ասոնց նման ծանրաբեռնութիւններէն ազատ կը կացուցուին։ 9. Կը շնորհուի որ Գիւգիւլէօ գետին վրայ երկու կամուրջ շինուի, որոնց տուրքը քաղաքն ընդունի։ (ուր որ յառաջուան գաշնադրութեան համեմատ կամրջատուրքին եկամուտը քաղքին ու տէրութեան մէջ հաւասարապէս կը բաժնուէր)։ — Կը տրուի շնորհմունք, որ հարկ եղած ասոն — բայց ոչ՝ երբ որ թշնամիներէն նեղուելով կամ հալածուելով՝ առհասարակ ամէնքն ապահովութիւն կը փնտռեն, — իրենց թանկագին ապրանքներն Գրանսիլուանիոյ՝ բերդերով ու ամրութիւններով պատապարտած քաղաքները կարենան տանիլ մեծագոյն ապահովութեան համար։ — Եւ թէ այս քաղաքները զիրենք ներս ընդունելու եւ վաճառքինն ապահովցընելու համար՝ հոն իրենց յարմար տեղ տալու պարտական են։ 10. Գրանսիլուանիայի մէջ ասդին անդին ցրուած Հայերն մինչեւ որ զատ ու յատուկ երրորդ հասարակութիւն մը չկազմեն, (մէկն է Հայաքաղաք, մէկլալ՝ Եղիսաբեթուպոլիս) եւ իրենց համար յատուկ առանձնաշնորհութիւն մը չկատարեն՝ տրոց եւ ուրիշ հասարակաց ծանրաբեռնութեանց նկատմամբ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան իշխանութեան ներքեւ կը ձգուին։ — Մասնաւոր մտադրութեան արժանի է որ այս առանձնաշնորհութեանց հրովարտակին մէջ՝ քանի որ տեղ կը շեշտուի, թէ այս արտօնութիւնները Գրանսիլուանիոյ մէջ բնակող միայն հռոմէական գաւառանք ունեցող Հայոց համար են։

Այս կայսերական արտօնութեանց հրովարտակը թէեւ շատ տեղ Վարդուս Զ. ին, 1733 ին տուած պատմելին հետ նոյնն է, բայց որովհետեւ շատ նոր բաներ ալ կը պարունակէ իր մէջը, ու ասացուածոց կերպն ալ տեղիս տեղիս տարբեր է, — կարեւոր կը համարիմ ամ-

բողջապէս թարգմանել եւ հայերէն լեզուաւ ընթերցողաց ներկայացնել։

«Մենք, Մարիամ Թերեզիա, ողորմաւ թեամբն Աստուծոյ կայսրուհի Հռոմայ, թագուհի Գերմանիոյ, Հունգարիոյ, Պոնտֆիայի, Դաղմանիայի, խուառաստանի, Սլաւոնիայի եւ այլն եւ այլն։ (Ճշգրտ. այնպէս՝ ինչպէս Աւգ. 31 ին հրովարտակին մէջ յիշուած ու շարուած է)։

«Գարուց փորձառութիւնը կը ցուցնէ թէ երկիրներուն եւ իշխանաց փառքն ու շքեղութիւնը այն ասոն միայն արտաբնատ ալ հետու տեղուանք կը տարածի, երբ որ զՀպատակներն ի ներքս չէ թէ միայն լաւ կարգաւորուած գործքերը՝ քաղաքաբարոյ ու հեզ կերպով մը իրենց տեղւոյն կը կապեն, հապա երբ ասոնք նաեւ զուրիշներն ալ առ շին կը յորդորեն, որ իրենց մէջ բնակութեան տեղ փնտռեն եւ հաստատեն։ Եւ անոր համար ալ մեր մեծաշուք նախորդները միտրանկ հոգ տարած են որ իրենց տէրութիւնն ու իրենց երկիրները, որչափ կարելի է, միշտ աւելի բազմաթիւ բնակիչներով աճեցնեն։ որոնց ապրելու եւ կենսընդուն պահպանելու կերպն՝ ըլլայ կարգեալ հասարակաց օգուտն յառաջացընելու։ Ուստի եւ որպէս զի թէ ասոնց անկապած մնացանութիւնն ապահովուի եւ թէ մէկալ քաղաքացւոց երրանկութիւնն՝ օտար քաղաքացւոց ընկնողն ու փութովն օգտուած ըլլայ՝ անոր համար ասանկ նոր գաղթականութիւններ հաստատեցինք — ըստ իրենց փափաքանացն — իրենց վիճակին համապատասխանող արտօնութիւններով ու առանձնաշնորհութիւններով, Որմէն յետոյ այն օգուտն ալ յառաջ կու գայ, որ բարեկամացութեան այս քաղցրութիւնը զուրիշներն ալ զրդեւով՝ զշատերը օրինաւոր կենսը անցընելու, զժողովութիւնն ու տգիւղ անգործութիւնը թող տալու, եւ ճշգրտութեան կ'առաջնորդէ։ Եւ ասանկով՝ երբ կենաց ընթացքը՝ կամ առեւտրական գործքերով, կամ արուեստական զբաղմամբ եւ կամ որեւիցէ ուրիշ պատուաւոր գործերով մը կ'անցնի, վաճառականութիւնը կը յառաջանայ եւ արուեստները նպաստաւորութիւն կը գտնեն։ Եւ ինչ որ ասոնց մէջ ամենէն աւելի փափաքելին է՝ Ժողովրդոց հանգստութիւնը, մահկանացուաց փոխն ու եռանդուն գործքերն օրհնող Աստուծոյ փառքն, ու միանգամայն տիրող իշխանին անունն որ ըստ օրէ կը տարածի։

Եւ որովհետեւ մեր Գրանսիլուանիոյ իշխանութեան Գիւգիւլէօ գաւառին մէջ եղող Եղիսաբեթուպոլսոյ հայաբնակ քաղքին բոլոր

քաղաքացիներն ու բնակիչները գործունակ առեւտրական Եւգենիուս Իսեպուցեան՝ յիշեալ քաղքին օրինաւոր դատաւորին եւ Աստուածատուր Վիգորեան երեսփոխանին — մեր արքունի դիւանատան առջեւ՝ իրրեւ այս հասարակութեան գործքեր կարգադրուող օրինակէս յանձնառուներու, — ինչպէս նաեւ այս բանիս լիակատար իշխանութիւն ունեցող պատգամաւորաց, այսինքն՝ պատուելի Միքայէլ՝ Գանիէլեան՝ Գրանսիւրուանից Ալլա Գարուկեայի մայր եկեղեցւոյն կանոնիկոսին ու Եղիսաբեթուպոլսոյ ժողովրդապետին, դարձեալ՝ արշուազարմ՝ Յովհաննէս Ղազարոսեանի, գործունեայ ու խնամող երդունեաներուն՝ Միկայ Գառապարեանի, Յովհաննէս Ոսկերիչեանի, Մարտինոս Իսեպուցեանի, Մարկոս Բաղրուպանեանի, Թեոդորոս Ղուկասեանի, Նիկողայոս Չիգիեանի, Ղուսիկ Ոսկերիչեանի, Նիկողայոս Գառապարեան, Թեոդորոս Չիգիեան, Թովմաս Ջաբարեան, Եւգենիուս Գանիէլեան, Մարկոս Գաղղանեան, Յովհաննէս Բոբեան քարտուղարին, Խաչիկ Արմէնգրեան եւ Անտոն Իսեպուցեան երեսփոխաններու ձեռք մեր առջեւ դրին, թէ որոքման հոգի վեհափառ մայրը, Ապանից եւ Լեհաստանի թագաւորն ու Գրանսիւրուանից իշխանը՝ Կարլոս Ջ. Երորդ, մեր հայրը, մեր ամենախրեիկ նախորդը՝ 1733 տարւոյն Եւգենիուս 11 ին տուած արտօնութեան թղթին համեմատ, զերեք իրրեւ կաթողիկոսէ վայրէ, վերջոյգեալ քաղքին մէջ թէպէտ հաստատած ու ամրացուցած է, բայց փափաքելով աւելի ապահով ըլլալն իրենց մնացակաւութեան՝ հպատակութեամբ ու խոնարհութեամբ մեզի գիմնին որ իրենց նոր արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւններն տանք։

Մենք յառաջ բերուած ու առջեւնիս դրուած եւ մեր կայսրական — թագաւորական սիրտը շարժող ուրիշ պատճառներէ ալ դրդեալ՝ գթածաբար սահմանեցինք, որ նկատմամբ այս աղաչաւորաց ի նշան մեր կայսրական թագաւորական միտութեան ու բարեհաճութեան՝ այն առանձնաշնորհութիւններով, իրաւունքներով եւ արտօնութիւններով — որ հոս կը յաջորդեն, — Գրանսիւրուանից մէջ ապրին ու ապրիլ կարենան։

1. Գթածաբար կը շնորհենք որոպս հայազգի հասարակութիւնը, որովհետեւ զաշխարհով ի կալուածատէրութիւնն իր շրջականներն եղող գեղերովը հանդերձ՝ մեր թագաւորական

տուչութեամբը՝ մշտնջենաւոր իրաւամբ ստացած է, այն իրաւանց համեմատ զոր այս տուչութեան ձեռք վստաւորած է, չէ թէ միայն աղատութեամբ կարենայ ապրիլ, այն նաեւ իր մեծագոյն շահուն համար՝ Պաշպալովի կալուածները քաղքին մէջ առնուլ եւ ըստ հետեւորդի անկից հպատակները՝ կալուածատէրութեան ուրիշ տեղերը տեղափոխել կարենայ, — ենթադրելով որ անոց համապատասխանող երկիրներ պիտի տրուին, իսկ վարձուորներուն ստակ պիտի վճարուի, — ու երկրին վրայ կանգնած շէնքերուն գինն օրինաւոր եւ արդարացի գնահատութեան համեմատ՝ բարձրացնել կարենայ։ Եւ հիմակունքն սկսեալ ազգայ ժամանակին համար ըլլայ բոլորովն արտօնացեալ քաղաք մը, ու լատիններն լեզուաւ Elisabethopolis, գերմաններն՝ Elisabethstadt, հունգարներն՝ Erzsébetváros անունով ինչպէս որ ըստ մասին արդէն ասկից յառաջ ալ կ'անուանուէր. — ուր կնիքին վրայ — ինչպէս մինչեւ հիմակ՝ անանկ ալ ասկից ետքը — Սերուհի Եղիսաբեթի, Անգրեաս Բ. Երուսաղեմացւոյն որբուարին, Հունգարացոց թագաւորին դստեր՝ պստիկը կարենայ գործածել, որմէ քաղաքն իր անուանակոչութիւնն ընդունած է։

2. Ի դիպուածի որ օտար հայազգի մը՝ իրրեւ բնակիչ ուզէ քաղաքը գալ ու բնակութիւնը հոն հաստատել, կը պարտաւորի նախ այն տեղերն խորհրդարանին առջեւ ներկայանալ եւ ինք զինք ամէն բանի նկատմամբ իրրեւ պատուաւոր մարդ ճշմարեալ։ Այսպիսի օտար ազգայնոյ մը համար — քաղաքացի գրուիլն արդէն յառաջունքն կատարուած ըլլալով — վերջիշեալ քաղքին խորհրդարանն ու հասարակութիւնը պատասխանատու են։

3. Եւ վասն զի այս հասարակութեան յառաջադիմութիւնն ու երջանկութիւնը զիւսուրաբար Աստուծոյ օրհնութենէն կախում ունի, ըստ հետեւորդի հարկաւոր է որ նախ աստուծոյն պաշտամունքին եւ թաղուղիէ տուրբ հաւաքին, — զոր վերջիշեալ հասարակութիւնն ըստ հայ արարողութեան կը դաւանի, — հոգ տարուի։ Անոր համար ալ գթածաբար կը հաւանիք եւ կը շնորհենք որ այս քաղքին մէջ Աստուծոյ օրհնութեամբը ժողովրդեան թիւը շատնայով՝ շինուածներէն զատ՝ նոր ուղղափառ եկեղեցիներ կանգնուին։ Հոգ տանելու է դարձեալ հասարակութիւնն որ հոգեւոր ծառայութիւնը կատարող՝ պարտուպատշաճ եւ պաշտօնին համապատասխանել կրող յատկու-

¹ Հոս ալ Միկայ անունը Միքայէլ թարգմանուած է։

թիւններով եկեղեցական անձինքներ ունենայ, որոնց քաղաքը կը պարտաւորի ըստ պատշաճի ուճիկ կապել: Եւ որովհետեւ Գրանսիրլանտիոյ հոռովական ուղղափառ լատինական եկեղեցական իշխանութիւնէն կը կախուին ու պիտի կախուին, անոր համար եկեղեցական վարչութեան պարտաւորութիւնն ըլլայ հակել, որ հոն հայ հոռովական կաթողիկէ արարողութիւնն ըստ պատշաճի պահպանուի. եւ արեւելեան հայ հերձաւորք, յանուանէ եւսիքականք ու դիտակութեանք, եւ ուրիշներուն գետապարտեալ մտորութիւններն այս ազգէն հեռու ըլլան: Եսկից զատ այս եկեղեցական իշխանութիւնը մեծապէս հոգ տանի, որ չըլլայ թէ այս մասնաւոր ու նուազ ճանաչուած աստուածային պաշտամունքը, երանսիրլանտիոյ իշխանութեան մէջ ուղղափառ շեղող Հայերուն կերպով մը ներուի, կամ վերջ յիշուած սոլորութեան ետեւէն եղողները ներս թողուին եւ կամ անոնց՝ հոն բնակելուն աչք գոցուի, ի բաց առեալ թէ՛ անոնց մէկը կամ մէկալը առանձինն վաճառականութեան նպատակաւ երկրէն անցնի երթալ. եւ այնպէս, հոն առ ժամանակ մի անդրէն առնել, կամ հարկաւորութիւնն այնպէս պահանջէ:

4. Եւ որովհետեւ այս տեսակ հասարակութեանց յառաջագիմութիւնը՝ շատ կը զօրացնէ ու կը յառաջացնէ աղէկ կանխներու եւ կարգադրութեան հաստատութիւնը, անոր համար գլխաւորաբար կը պատուիրենք, որ վերոյիշեալ հասարակութիւնը քաղաքային իրաց մէջ՝ հոն տեղի թագաւորական վարչութիւնէն, աշխատեական բաներուն մէջ՝ նշնպէս հոն տեղի գանձապետութիւնէն կախում ունենայ. իսկ իրեն պաշտպանութիւնը՝ իւր ապահովագոյն պահպանութեան համար այն տեղի իշխանութեան մէջ եղող զինուորական վերին կառավարութիւնէն ընդունի:

5. Յիշեալ քաղաքն ունենայ իր քաղաքային խորհրդարանը, որ կազմուի գետաւորէ մը ու ստատեկու խորհրդականէ, որոնք ընտրուին՝ ըստ օրինի՝ քաղաքացոց մէջէն, պաշտօնատեսարց եւ պարզամարտաց ձեռք: Այս քաղաքային խորհրդարանն ունենայ կաթողիկէս ուղղափառ գաւառնիք ունեցող քարտուղար մը, որն որ քաղաքին շրջանին մէջ յառաջ եկած գրութիւնները պատրաստելու մէջ ատակ, լաւ, արդարասէր ըլլայ, եւ որուն գործքն ու աշխատանքն արդարապէս յարգուի ու ճանաչուի: Գատաւորին ազատ ընտրութիւնն ըլլայ՝ Յունուարի 4ին, եւ աչքի առնել ըլլուի որ թէ գատաւ

որութեան եւ թէ խորհրդականութեան պաշտօնին յարմար ու լաւ խղճմանք ունեցող մարդիկ ու արգարութեան եռանդուն կուսակիցներն ընտրուին: — Իսկ իրենց մէջ ըլլալի գատատեսական խնդրոց կարգին նկատմամբ կը կարգադրենք որ այսպիսի խնդիրներուն պարտաւորապաշաճ բնութիւնը՝ որոնք ըլլան թէ՛ քաղաքային, թէ՛ տնտեսական ու թէ՛ պատժական, ամբաստանողները՝ խնդիրն այս քաղաքին պաշտօնատեսարց, իբրեւ առաջին աստիճան առնելու տանին. սակից — եթէ իրին նիւթն այնպէս կը պահանջէ, — որպէս զի անոնք աւելի հասուն կերպով բնութեան տակ ձգուին, մեր ալքունական աստիճան կամ թագաւորական կառավարութեան: Իսկ ի տնտեսական մասին՝ մեր արքունական բանձուն վարչութեան տարուելու եւ: Վերջն ալ ըսինք թէ պատժական խնդիրներն այս քաղաքին պաշտօնատեսարց առջեւ գրուին. ուստի եւ սուսերի իրաւաբը (jos gladii), որն որ այս հասարակութեան արդէն սակից յառաջ շնորհուած էր, սակից ետքն ալ գլխաւորաբար կը շնորհենք, այն եղանակաւորութեամբ՝ որ այս տեսակ պատժական խնդրոց վճիռներուն բանակցութիւնը՝ տերութեան օրինաց եւ օրինաւոր սովորութեան եւ ընդունուած իրաւանց թելադրութեան համեմատ՝ վերոյիշեալ Գիւլիլտէ գաւառին — որուն մէջ այն քաղաքը կեցած է, — պաշտպանութիւնները ժողովուն Եւ անոնց մէջէն (այն սովորութեան համեմատ, որ ուրիշ արտօնացեալ քաղաքաց համար ալ նման օրինակ խնդրոց մէջ կայ) մեր այն տեղի գատատեսական աստիճան կամ արքունական կառավարութեան գիմելու եւ բողոքելու հրաման ըլլայ: Բայց քիչ մը յառաջ յիշուած խնդրոց մէջ, եթէ անոնց բնութիւնն այնպէս կը բերէ, ներեալ է բողոքել առ մեր վեհափառութիւնն: Իսկ եթէ քաղաքացիներէն մէկը տարի մը հետ կը պայքարի կամ անոր վրայ ամբաստանութիւն ունի, հարկ է որ անոր գատատեսական աստիճան գիմէ. վասն զի ամբաստանողն՝ ամբաստանելոյն աստիճան պարտական է հետեւիլ:

6. Դմանապէս ազատ է վաճառականութիւնը, զոր այս հասարակութիւնը հիմակ ալ ունի: Կը շնորհենք իրեն սակից ետքն ալ, որ թէ ներուած առեւտրի նիւթներով՝ մեծ ու փոքր չափով (all' in Grosso, all' in Minuta) Գրանսիրլանտիոյ իշխանութեան մէջ՝ գոնաբաց քաղաքաց որեւէ տեղերն իրենց սովորեալ կերպովն առուտուր ընեն, եւ թէ անոնցմով՝ որոնք մեր ուրիշ ժառանգեալ երկիրներն ու գաւառները

կը տարուին — ու հատուցանելով կայսերական թագաւորական հարկերն ու մաքսերը, եւ պահելով՝ ըստ իրականաց պահելները, առանց որեւէ իրականաց դէմ եղող եւ բռնադատեալ տուրքի մը, — կարենայ ազատութեամբ վաճառականութիւն ընել:

7. Սակայն համոզեալ ըլլայ այս հասարակութիւն որ իրեն արուեստակերտներուն կամ ձեռագործներուն ապահովութեան համար մասնաւոր առանձնաշնորհմունքներն ամենագլխաւ կերպով շնորհելու պիտի բարեհաճին: Բայց սակէ, որպէս զի իրենց վաճառականութիւնն աւելի յառաջացում գտնէ, պարտուպատշաճ օգնութիւնը կարողաբար պիտի մատուցանեն:

8. Կը շնորհենք այս հասարակութեան շաքարական տնտեսականներ՝ Երեքշաքի ու Շաքաթ օրերը: — Իրրեւ մեծ կամ տարեկան տնտեսական տարւոյն չորս եղանակներն, այսինքն՝ Մարտի 25՝ Աւետման տօնին օրը, Տեառն մերոյ շաքարածման տօնը, Սեպտեմբեր 25՝ Սրբոյն Մատթէի առաքելոյն ժոնը, Դեյեմբեր 19՝ Սրբուհւոյն Եղիսաբեթի օրը: Այս չորս տարեկան տնտեսականին առին մէկը — ուրիշ տեղեաց համաժողով — երեք որ տեւող դուարի տնտեսական մը նախընտրանայ: Սակայն անոր միտ դնելու է որ չըլլայ թէ տարեկան տնտեսականները՝ դրացի տեղեաց հետ միեւնոյն օրն իննան կամ հանգիպին:

9. Որովհետեւ գլխութեամբ բարեհաճեցանք որ այս հասարակութիւնը՝ առբեր, զոր գերդաստանաց, տանց, մահահատութեան, ինչպէս նաեւ ոգեւոր ըմպելեաց համար մինչեւ հիմակ կը վճարէր, միանգամ ընդ միշտ փրկանաւորել կարենայ, եւ ըստ հետեւորդի մենք ալ ասոր համար արդէն տասնուփեց հազար ֆիորին ընդունեցանայ: Եւ յիշեալ հասարակութիւնն այս գումարը իրօք մեր գանձուն վճարած է, անոր համար կը յայտնենք թէ այս հասարակութիւնը սրոց վճարմունքէն ցոխտ ազատ կը կացուցանենք, վերապահելով՝ գաւառական գանձուն վճարուելի տուրքը, զոր նշոյն իսկ քաղաքացիք տեղութեան ուրիշ հարկատու քաղաքացիներուն պէս՝ մեր հրամանին համեմատ՝ վճարելու պարտական են:

10. Կը հաւանինք ու կը շնորհենք որ այս հասարակութիւնը շատ հեղ յիշուած Եղիսաբեթի տարեկան քաղքին սահմաններէն ներս, այս քաղքին քով անցնող Գիւգիւլէօ գետին վրայ, երթեւեկութեան մեծագոյն դիւրութեան հա-

մար երկու կամուրջ կարենայ շինել, շինածները՝ պահպանել, եւ ծախքերը գոցելու համար վերջգրեալ Գիւգիւլէօ՝ եւ դրացի գաւառներուն կամայտաւորքի նկատմամբ եղած օրինաց եւ սովորութեան համեմատ՝ անոնց վրայէն անցնող ձանապարհորդներէն — որոնք օրինաց ձեռօք անոնցմէ ազատ չեն, — այսուհետեւ ալ տուրք պահանջել կարենայ. սակայն առանց ուրիշ մաքսերու փետա հասցնելու. բայց այնպիսի պայմանաւ որ պարտական ըլլայ հասարակութիւնը քաղաքացւոց համար հշտին ու ձմարորդաց համար՝ անդին անցնելու յարմար կամուրջները լաւ վիճակի մէջ պահելու:

11. Կ'ուզենք որ երբ որ հարկն այնպէս պահանջ — բայց ոչ թէ թշնամոյն յարձակման հետեւութեամբ, — եթէ քաղքին աղքատներն իրենց աւելի յարգի առեւտրոյ նկատելով պատասպարուած քաղաքներուն մէջ գետեղել եւ մեծագոյն ապահովութեան համար պահել կ'ուզեն, այն քաղաքները զանոց ներս ընդունին եւ հոն իրենց վաճառքներուն պահպանութեանը համար յարմար տեղ տան:

12. Զինուորաց տեղ տալէն, զինուոր պահելու պարտաւորութենէն, նախամիջ տալէն եւ անոնց նման ուրիշ ծանրաբեռնութիւններէն այս հասարակութիւնը դուրս կ'առնուի եւ ազատ կը հրատարակենք: Վերջապէս

13. Դրանսխումնայի մէջ ասպին անգին ցրուած Հայերը (ի բաց առեալ Հայաքաղաքացիք) ուր ընկան, մինչեւ որ երրորդ տեղ մը ժողովութիւնը իրենց համար յատուկ առանձնաշնորհութիւններ չեն վստարելիր, տուրքերու եւ ուրիշ հասարակաց ծանրաբեռնութեանց համեմատեալ պարտաւորութիւնը կրելու, ինչպէս նաեւ այն տուրքերու նկատմամբ ինչ որ իրենց վրայ գրեւած է, այս հասարակութեան վերատեսչութեանը տակ ձգուին: Սակայն բաղաւաբար այս քաղքին նպատաւոր եղած բաներուն մէջ օգնութիւն մատուցանենելու պարտաւորեալ չեն:

Երբ այս ամենագլխաւ բարեհաճութիւնը, վերջիշեալ շնորհմունքներուն եւ արտօնութիւններուն նկատմամբ՝ Եղիսաբեթուպոլիս բնակող հիմայ եւ ապագայ ժամանակին հռոմէական ուղղափառ սուրբ հաւատքը դաւանող հայ ազգին, չէ թէ միայն գլխածաբար կը յայտնենք, այլ նաեւ շեղով մեծապատիւ, յարգելի, արժանացեալ, մեծագործ, վերապատուեալ, բարձրացեալ, անուատոհմ, քաջանուն, ինչպէս նաեւ շրջա-

Հայեաց արանց, մեր արքունական կառավարութեան, Գրանսիրականի իշխանութեան ամէն եւ միացեալ կարգացն եւ վիճակաց, գլխաւոր ափոսանակի գաւառապետաց, դարձեալ՝ ազնուագործ գաւառաւորաց, սըղուցական աստնից վերաստեւաց, եւ արքունական գաւառաւորաց, սարսունական քաղաքաց թագաւորական աստնականաց, քաղաքականաց, եւ ամէն որեւիցէ կերպով մեր իշխանութեան ներքեւն եղողներուն կը ծանուցանելու ու կը հրամայենք, որ վերն անուանուող Հայ ժողովուրդը չէ թէ միայն Գրանսիրականի մէջ մտնելու, այլ նաեւ վերը յառաջ բերուած արտօնութիւնները, ինչպէս — ապագայ — ճշմարիտ բնակիչներուն ամբողջապէս վայելելու, եւ յընդհանուր եւ առանձինն այն բաններն, որ վերը յիշուած կէտերուն մէջ բովանդակուած են, պահելու թող առէք. որպէս, որ զիրենք առանձնաշնորհութեանց՝ որեւէ կերպով ընդգիմացողներուն դէմ պատասպարելու պարտական էք. զորոնք մենք առանց երկմտութեան յիշեալ Հայոց եւ իրենց յաղորդներուն խոստացած ենք: Փոխադարձաբար իրենք ալ մեզի ու մեր վեհահիւստ առջմին նկատմամբ միտութիւն, հաստատմութիւն ու հպատակութիւն խոստացած են, որ թէ մեզի ու թէ Գրանսիրականի մէկալ սիրելի ժողովրդաց առջեւ սիրելի ու պաշտպանեալ ըլլան:

Որ բանին յիշատակին, ամբողջութեան ու մնացականութեան համար որոշեցինք, վերը յիշուած Հայ ազգին իրականացն առաջիկայ հրովարտակը՝ ապագայ ժամանակին ապահովութեան համար՝ մեր մեծագոյն կախուած կնիքին տակը հրատարակելու եւ շնորհելու, անմիաթողով ուրիշին իրաւունքը:

Տուեալ ի քաղաքի մերում, ի վիճմալ Աւստրիոյ, յամի ճեառն 1758, Նոյեմբեր ամսոյն 28 երորդ օրը, Մեր կառավարութեան 19 երորդ տարին:

Մայիս Թեմիզիա. յ. ձ.

Գաբրիէլ Պեղիճեմ կոմս. յ. ձ.

Արեւիստու Շոմիշոյի տէ 21րդ Շոմիշո յ. ձ.

ՅՈՎԷ. ԱՆԾԻ

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳԻՐԱՎԱԿՆԵ ՏՈՐԻԸ*

Ներածող թիւի:

ՏՐ. Ռ. ՄԵՐԻՆԿԵՐԻ «Studien zur germanischen Volkskunde. Das Bauernhaus und dessen Einrichtung» հետաքերական գրութիւնն՝ եւ ի մասնաւոր իմ այս թիւի վրայ վերանայի Մարգարտական ընկերութեան մէջ Ապրիլ 29ին 1892 խօսած մէկ ճառը, որ նախկին հնդեւրոպական տունը՝ այժմեան ծածօթ Նիւթերէն եղբայրացւեւրով՝ մեզ ներկայացուց, այնպէս՝ ինչպէս Հեննինկ մեծ ճարտարութեամբ Հոմբուրի բանաստեղծութեանց եւ վեհալի երգող ակադեմիութիւններն ի մի հասարակով՝ այսպիսի նախատան մ'ամենակարեւոր մասերը հասանակութեան սահմանը բերած հասարակութեան, զի շարժեցին Հայ գիւղացւոյն տան նկարագրութիւնն ընելու. ժամն զի ՏՐ. Ռ. ՄԵՐԻՆԿԵՐԻ ճառախօսութենէն ինձի համար շատ զարմանալի առ բանը գտայ թէ մեր գիւղացւոյն այսօր ալ կը չինէ իւր տունը այդ վերակերտեալ նախատան մասնաւոր յաւանակին նման: Վարելի էր ընդհանրութիւն Հայ գիւղացւոյն առանձն՝ իւր այժմեան ձեւին մէջ՝ նախկին Յոյներէ փոխառութիւն մ'ըլլաւ, որովհետեւ յաւանական քաղաքակրթութիւնը՝ սերտեալ Մեծն Աղեքսանդրէ եւ մասամբ նաեւ առ ի կանխիկ ժամանակներէ՝ վաճառական Եւրոպացի ձեւաբով՝ ի Հայոց տարածուած էր, եւ ի մասնաւոր չորիտանէութեան տառլին գրեւոր, երբ Հայք անուղարկ կերպով Յունաց միջնորդութեան ի չորիտանէութեան գարձան, անոնց յարեալ ծնացին մինչեւ երկուց եկեղեցաց բաժնուիլը, Բայց այս կարծիքը անմիջապէս մերժելու է, եւ այն հետեւեալ պատճառներու համար. 1. ինչպէս վերջէն պիտի տեսնենք, Հայ գիւղացւոյն տան իւր զարգացեալ ձեւին մէջն ալ շատ նման է նախնական շէնքերին, որ յետին տառիճանի պարզ շէնք մըն էր, եւ այսպիսի շէնքի մը համար փոխառութեան խնդիր ընելու ամենին տեղի չկայ, եւ առաջնայն որեւիցէ զարգացումն ալ գիւրտու կրնայ նախնականին վերածուիլ՝ առանց օտար ազդեցութեան մը գործակցութեան ընդունելու պէտք մ'ըլլալու. եւ 2. թէպէս ֆանտիֆոնի սքանչելի ուղեգրութեան մէջ Հայ գիւղացւոյն տան գաւառական պատկերն մեզ ներկայացնելէն ի վեր՝ երկու հազար տարի անցած է, առկայն այն նկարագրութիւնն այսօր եւս կ'ստ

* Այս յօդուածը գրած է Պր. Փարսադան Տէր-Մովսիսեան իւր վերննաւ եղած ժամանակ ի թերթին Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXII. 1892, էջ 125-172, որ ի յետոյ իւր անանձին տնտրակ հրատարակուած է այս վերնագրով Das armenische Bauernhaus. Ein Beitrag zur Culturgeschichte der Armenier von Parsadan Ter-Mowsejan, derzeit Professor in Etchmiadzin, Wien 1892. Մեծ 40, էջ 48:

1 Mittheilungen der Anthropol. Gesells. in Wien, Bd. XXI, N. F. Bd. XI.

2 Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung, von Rudolf Henning, Strassburg 1882.